

ΛΕΞΙΚΟ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΚΑΧΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ,
ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ,
ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΠΕΤΣΙΝΗ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΠΕΤΣΙΝΗ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Επιμέλεια

ΛΕΞΙΚΟ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

© Copyright Πηνελόπη Πετσίνη – Δημήτρης Χριστόπουλος –
Εκδόσεις Καστανιώτη Α.Ε., Αθήνα 2017

1η έκδοση: Νοέμβριος 2018

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ Α.Ε.
ΓΡΑΦΕΙΑ: Θεμιστοκλέους 104, 106 81 Αθήνα
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: Ζαλόγγου 11, 106 78 Αθήνα
☎ 210-330.12.08 – 210-330.13.27 FAX: 210-384.24.31
e-mail: info@kastaniotis.com

www.kastaniotis.com

ISBN 978-960-03-6367-8

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η λογοκρισία ως κρίση νομιμοποίησης – Η ελληνική περίπτωση <i>Πηνελόπη Πετσίνη και Δημήτρης Χριστόπουλος</i>	13
---	----

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Η κληρονομιά του 19ου αιώνα <i>Γιάννης Α. Τασόπουλος</i>	23
Ελευθερία και λογοκρισία στον 20ό αιώνα <i>Γιάννης Α. Τασόπουλος</i>	31
Υπάρχει νομική κουλτούρα ελευθερίας της έκφρασης στην Ελλάδα; <i>Αλκμήνη Φωτιάδου</i>	41
Αντικομμουνισμός και λογοκρισία <i>Κωστής Καρπόζηλος</i>	54
Ιδεολογικές συγκρούσεις και λογοκρισία στην Αριστερά – Το παράδειγμα της <i>Επιθεώρησης Τέχνης Αμιλία Καραλή</i>	66
Κινηματογράφος και λογοκρισία στην Ελλάδα από τα πρώτα χρόνια έως τη μεταπολίτευση <i>Μαρία Χάλκου</i>	82
Αυτά που δεν μπορούν να δειχθούν – Λογοκρισία και εικαστικές τέχνες έως τη μεταπολίτευση <i>Πηνελόπη Πετσίνη</i>	100
«Οι φρουροί της ησυχίας». Δικτατορία, λογοτεχνία και λογοκρισία στον 20ό αιώνα – Μια συνοπτική περιδιάβαση <i>Γιάννης Παπαθεοδώρου</i> . .	119
Η μουσική λογοκρισία στην Ελλάδα – Μια πρώτη προσέγγιση <i>Γιώργος Κοκκώνης</i>	134
«Πέτρα, ψαλίδι, χαρτί». Η λογοκρισία στον Τύπο, 1922-1974 <i>Κατερίνα Δέδε</i>	146
Η λογοκρισία την περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1974) <i>Γιάννης Γκλαβίνας</i>	157

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ
ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ: ΛΟΓΟΚΡΙΤΙΚΑ ΠΕΔΙΑ

Βλασφημία <i>Μιχάλης Τσαπόγας</i>	173
Περί ασέμνων: «Πορνογραφία», δημόσια αιδώς και γυμνό στη μεταπολιτευτική Ελλάδα <i>Κωστής Κορνέτης</i>	182
Η λογοκρισία της ερωτικής λογοτεχνίας στην Ελλάδα <i>Λεωνίδας</i> <i>Εμπειρικός και Νίκος Σιγάλας</i>	195
Συγκροτησιακή, υποστηρικτική, παλινωδική και ενσώματη – Η λογοκρισία της ομοφυλοφιλίας στον μακρό 20ό αιώνα <i>Δημήτρης Παπανικολάου</i>	206
Λογοκρισία για «εθνικά θέματα» στην Ελλάδα <i>Δημήτρης Δημούλης</i> <i>και Δημήτρης Χριστόπουλος</i>	221
Η λογοκρισία ως εργαλείο συγκρότησης της ελληνικής εθνικής αφήγησης <i>Λάμπρος Μπαλτσιώτης</i>	236
Ρητορική μίσους, δημοκρατία και λογοκρισία <i>Ανδρέας Τάκης</i>	245
Αρχεακή πολιτική, λογοκρισία και ιστορική έρευνα στην Ελλάδα <i>Ιάσωνας Χανδρινός</i>	259
Λογοκρισία στο διαδίκτυο <i>Βασιλική Χρήστου</i>	269
Λογοκριτικά συμφραζόμενα <i>Δημήτρης Χριστόπουλος</i>	279

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ
ΣΥΜΒΑΝΤΑ

A

<i>Αγία Κιουρά, Λέρος Πηνελόπη Πετσίνη</i>	295
Αγιογραφίες Οι τοιχογραφίες του ιερού ναού της Παναγίας «Άξιον Εστί» <i>Κωνσταντίνος Βαφειάδης</i>	298
Άγιος Προβέζης (Δημήτρης Κολλάτος, 1980) <i>Ορσαλία-Ελένη Κασσαβέτη</i>	301
Αμφί και Κράξιμο Πολιτικός ακτιβισμός, έρωτας και κυνικό χιούμορ <i>Αλίκη Κοσσυφολόγου</i>	303
Αντί Η δίωξη για το τεύχος «Κυβέρνηση απατεώνων» (1988-1990) <i>Κώστας Καραβίδας</i>	306
Αντιρατσιστικός νόμος <i>Δημήτρης Χριστόπουλος</i>	309
Αντιφάσεις της Καινής Διαθήκης, Οι Ο Θωμάς Μάρας και οι «αντιφάσεις» μιας εποχής <i>Στάθης Παυλόπουλος</i>	311
Αξύριστα πιγούνια (Θέατρο Στοά, 2007) <i>Σπύρος Κακουριώτης</i>	314
<i>Άσμα για το σκιάχτρο της Λουσιτανίας</i> (Θέατρο Στοά, 1973) <i>Σπύρος Κακουριώτης</i>	315

Αριστοφάνης <i>Ευδοκία Δεληπέτρου</i>	317
<i>Όρνιθες</i> , 1959: Τα φτερά της λογοκρισίας <i>Ευδοκία Δεληπέτρου</i>	318
Γ	
Γελοιογραφία <i>Γιάννης Δ. Αντωνόπουλος</i>	322
Μαντάμι Αναστασία, η ψαλιδοχέρα <i>Νίκος Σαραντάκος</i>	323
Τα ματιάδια του Νάσερ και η λογοκρισία στον Μποστ <i>Νίκος Σαραντάκος</i>	326
Γενοκτονία Ποντίων Γενοκτονία, εθνοκάθαρση και (αυτο-)λογοκρισία	
<i>Κωστής Παπαϊωάννου</i>	329
«Γέροντας Παστίτσιος» <i>Στρατής Μπουρνάζος</i>	332
Γκραφίτι στο Πολυτεχνείο <i>Θανάσης Μουτσόπουλος</i>	335
Δ	
Δίκη της Χούντας, Η (Θεοδόσης Θεοδοσόπουλος, 1981)	
<i>Γιώργος Ανδρίτσος</i>	337
Ε	
«Εθνικός ύμνος» (Εύα Στεφανή, 2007) <i>Θεόφιλος Τραμπούλης</i>	338
Ελένη [Νικόλαος Γκέιτζ (Νίκος Γκατζογιάννης), 1983] <i>Μάνος Αυγερίδης</i>	341
<i>Η Αντιγόνη της Κατοχής</i> (Ελληνικό Λαϊκό Θέατρο, 1960)	
<i>Μαρία Χάλκου</i>	342
Εμμανουέλα Μια «άτακτη Γαλλιδούλα» στη συγκυρία της μεταπολίτευσης <i>Κώστας Κατσάπης</i>	345
Υπερβάλλον ζήλος <i>Κωστής Αντωνιάδης</i>	346
ΕΡΤ <i>Γιώργος Πλειός</i>	348
ΕΣΡ Η γλωσσική λογοκρισία <i>Γεράσιμος-Σοφοκλής Παπαδόπουλος</i>	352
Ζ	
Ζιγκ Ζαγκ στις νεραντζιές (Έρση Σωτηροπούλου, 1999)	
<i>Ελένη Κυραμαργιού</i>	355
Θ	
Θεοδωράκης Μίκης Η «σιωπηρή» λογοκρισία της μεταπολίτευσης	
<i>Ειρήνη Γιανναρά</i>	359
Θίασος (Θόδωρος Αγγελόπουλος, 1975) <i>Γιώργος Ανδρίτσος</i>	368
Μαρτυρίες: Ο Θίασος στη Χούντα <i>Ελένη Παγκαλιά</i>	364
<i>Μέρες του '36</i> (1972) <i>Νίκος Παναγιωτόπουλος</i>	366

I

Ισοροπία του Nash (Εθνικό Θέατρο, 2016) Σπύρος Κακουριώτης	367
<i>Η έβδομη μέρα της Δημιουργίας</i> (1956) Ευδοκία Δεληπέτρου	369
Ιστορία ΣΤ' Δημοτικού Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια – Εμπόλεμο έθνος, αυτάρκης επιστήμη και ιστορική συνείδηση Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος	373
Ιστορία του ανθρώπινου γένους (Λευτέρης Σταυριανός, 1984) Δοκιμάζοντας τα όρια της ανοχής Χάρης Αθανασιάδης	377

J

Jesus Christ Superstar Ανατρεπτική προσέγγιση των Αγίων Παθών και ιερός σκανδαλισμός την επαύριο του Πολυτεχνείου Κώστας Κατσάπης	382
--	-----

K

Καλαμάρας Δημήτρης Άννα Μοσχονά-Καλαμάρα	386
Καραβέλα Μαρία (Αντίσταση '40 -'50, 1978) Πηνελόπη Πετσίνη	392
Αίθουσα Τέχνης Αθηνών, 1971 – Δεσμός, 1985 – Σύνταγμα, 1992 Πηνελόπη Πετσίνη	396
<i>Ο άνθρωπος με το γαρύφαλλο</i> Πηνελόπη Πετσίνη	397
«Κατωσέντονο, Το» (Κλεάνθης Χατζηνίκος, 1986) Γιάννης Σταθάτος	399
Κρήδεμνον Μάνος Στεφανίδης	401

Λ

Λεξικό Μπαμπινιώτη (Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, 1998) Άκης Γαβριηλίδης	404
<i>Το κτήνος είναι και κωφόν – Ένα επεισόδιο από τα Μαρασλειακά</i> Νίκος Σαραντάκος	405
Λιάππα Φρίντα (Τα χρόνια της μεγάλης ζέσης, 1990) Το μωρό της Λιάππα Κυριάκος Αγγελάκος	409
Λιποθυμία Καραμανλή Φώτης Μηλιώνης	412

M

Μακεδονικό ζήτημα Αθηνά Σκουλαρίκη	414
Μακεδονικό ζήτημα – Δίκες Καταδίκες στο όνομα της Μακεδονίας Βασίλης Παπαστεργίου	418
«Μαζού ξειμπέκικο για τον Νίκο» (Διονύσης Σαββόπουλος, 1978) Άκης Γαβριηλίδης	419
Οι δύο συλλαβές που λείπουν Νίκος Σαραντάκος	421

Μαύρη Βίβλος του κομμουνισμού, Η <i>Ιάσωνας Χανδρινός</i>	423
«Μαύρο» Το κλείσιμο της ΕΡΤ <i>Νίκος Μιχαλίτσας</i>	426
Μετέωρο βήμα του πελαργού, Το (Θόδωρος Αγγελόπουλος, 1991)	
<i>Ελένη Παγκαλιά</i>	430
Μν' (Μίμης Ανδρουλάκης, 1999) <i>Κλειώ Παπαπαντολέων</i>	434
Μπιέναλε της Αθήνας Το απαγορευμένο διαφημιστικό σποτ	
<i>Αντιγόνη Παπαγεωργίου</i>	436
N	
Νησί του Μουσολίνι, Το (Σίλα Λεκέρ, 2013) <i>Τάσος Κωστόπουλος</i>	438
O	
Outlook <i>Μιχάλης Τσαπόγας</i>	442
Π	
Παιδεία (Δημήτρης Τυπάλδος, 1977) <i>Γιώργος Ανδρίτσος</i>	444
Πανούσης Τζίμης <i>Μαρία Λούκα</i>	446
Παρασκήνιο Όταν ο πολιτισμός στην ΕΡΤ κρινόταν επικίνδυνος	
<i>Μικέλα Χαρτουλάρη</i>	449
Παράσταση για ένα ρόλο (Διονύσης Γρηγοράτος, 1978) <i>Γιώργος Ανδρίτσος</i> ...	453
«Ταινία» τέχνας κατεργάζεται: Μνήμες από τα γυρίσματα της <i>Ανοιχτής επιστολής</i> τις πρώτες μέρες της Χούντας	
<i>Γιώργος Σταμπούλου</i>	454
Παρθενόν Η ταινία του Κώστα Γαβρά στο νέο Μουσείο της Ακρόπολης	
<i>Χρήστος Δερμεντζόπουλος</i>	457
Πέφτουν οι σφαίρες σαν το χαλάζι και ο τραυματισμένος καλλιτέχνης	
<i>αναστενάζει</i> (Νίκος Αλευράς, 1978) <i>Δημήτρης Κεχοής</i>	461
Πλεύρης Κωνσταντίνος <i>Άννα Μαρία Δρουμπούκη</i>	465
Πουθενά (Δημήτρης Παπαϊωάννου, Εθνικό Θέατρο, 2009)	
<i>Στεριανή Τσιντζιλώνη</i>	467
P	
Ραδιοφωνία <i>Άκης Έβενης</i>	469
Ραφαηλίδης και Μαλβίνα Ο Ραφαηλίδης, η Μαλβίνα και η Ελλάδα	
που αλλάζει <i>Αλέξης Οικονομίδης</i>	473
Ρίχτερ <i>Χάιντς Άννα Μαρία Δρουμπούκη</i>	477
Ροτόντα <i>Νίκος Παναγιωτόπουλος και Πηνελόπη Πετσίνη</i>	480
Ρούσαλα (Εθνική Λυρική Σκηνή, 2009) <i>Βάλια Τσιριγώτη</i>	483

Σ

Σαμίου Δόμνα (<i>Τα Αποκριάτικα</i> , 1994) <i>Νίκος Ποταμιάνος</i>	486
<i>Σάπια και λογοκρισία στο αθηναϊκό καρναβάλι του 19ου αιώνα</i> <i>Νίκος Ποταμιάνος</i>	488
Σαρτζετάκης εναντίον Χάρου Κλυνν Μαργαρίτα Μαροκοβίτη	489
Σήμα Βάλια Τσιριγώτη	492
<i>Η δίκη του Τραμ Δημήτρης Καλοκύρης</i>	493
Stills Δημήτρης Χριστόπουλος	497
Σχολική ιστορία Χάρης Αθανασιάδης	499

Τ

Τελευταίος πειρασμός, Ο (Μάρτιν Σκορτσέζε, 1988) <i>Δημήτρης Δημούλης</i>	502
Τελευταίο τανγκό στο Παρίσι <i>Μια προβολή «νησιτίσιμη και... χωρίς</i> <i>βούτυρο» Κώστας Κατσάπης</i>	505
Τσιρώνης Κώστας <i>Αστυνομική βία και λογοκρισία των τεχνικών εικόνων</i> <i>Γιώργος Καραηλίας</i>	506
Τυποκτόνος νόμος Ο ν. 1178/1981, η βιομηχανία των αγωγών, η στάση <i>της δικαιοσύνης και η αναζήτηση της χαμένης ισορροπίας</i> <i>Απόστολος Τσαλαπάτης</i>	511
<i>Ο παράνομος Ριζοσπάστης</i>	513

Υ

Υπόθεση Φραντζή Πηνελόπη Πετσίνη	516
---	-----

Φ

Φιλί του Παπακαλιάτη, Το Βάλια Τσιριγώτη	520
Φουσίρας εναντίον Αντί Κώστας Καραβίδας	522
«Phylax» Γιάννης Παπαθεοδώρου	524

Χ

Χάντρερ Γκέρχαρντ (<i>Η ζωή του Ιησού</i> , 2002) <i>Ορσαλία-Ελένη Κασσαβέτη</i>	526
Χατζιδάκις και Αντριανή <i>Η δημαγωγική επίκληση της λογοκρισίας</i> <i>Νίκος Σαραντάκος</i>	528
1922 (Νίκος Κούνδουρος, 1978) <i>Μαρία Χάλκου</i>	530
Χρηστάκης Λεωνίδα <i>Η κρατική (αντι)τρομοκρατία ως λογοκριτικό</i> <i>εργαλείο Χρίστος Μάης</i>	535
<i>Παράνομη διακίνηση εντύπων Πηνελόπη Πετσίνη</i>	536
Χυτήριο Corpus Christi – <i>Η ματαίωση μιας παράστασης</i> <i>Στρατής Μπουρνάζος</i>	539

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η λογοκρισία ως κρίση νομιμοποίησης – Η ελληνική περίπτωση

«Λογοκρισία, διά του ελέγχου περιορισμό λέξεων, εικόνων, ιδεών που κρίνονται ως “προσβλητικές” έχουμε όταν κάποιοι άνθρωποι επιτυγχάνουν να επιβάλουν τις δικές τους πολιτικές ή ηθικές αξίες στους άλλους». Αυτό ορίζει ως λογοκρισία η μεγαλύτερη οργάνωση προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου των ΗΠΑ, η American Civil Liberties Union.¹

Ο παραπάνω ορισμός της λογοκρισίας, αν και από τις ΗΠΑ προερχόμενος, εισάγει μια ενδιαφέρουσα οπτική του λογοκριτικού φαινομένου όχι τόσο μέσα από τον φακό της ελευθερίας, αλλά μέσα από το πρίσμα της ισοσύτητας στην πολιτική κοινότητα. Όταν κάποιοι άνθρωποι καταφέρνουν να επιβάλλουν στους άλλους τις δικές τους αξίες ως ανώτερες που σιγά-σιγά τις υπόλοιπες, αυτό δείχνει ότι, για να υπάρξει λογοκρισία, που είναι ίδιον του περιορισμού της ελευθερίας, πρέπει να υπάρχει ανισότητα. Διότι μόνο σε συνθήκες ανισότητας μέσα στην πολιτική κοινότητα μπορούν οι άνθρωποι να επιβάλλουν στους άλλους τις δικές τους αξίες. Τα παραπάνω συμπυκνώνουν το επίδικο της λογοκρισίας και στην Ελλάδα στο ιστορικό βάθος του μεγαλύτερου μέρους του 20ού αιώνα.

Γράφει ο Αριστόβουλος Μάνεσης:

Η κρίση [...] εκδηλώνεται στην Ελλάδα βασικά σαν κρίση νομιμοποίησης, η οποία έχει καταστεί χρόνια στον τόπο μας μεταπολεμικά. [...] Παλαιότερα η κρίση νομιμοποίησης είχε προσλάβει μορφή κρίσης νομιμότητας, η οποία υπήρξε ιδιαίτερα έντονη, αν και αυτονόητη την εποχή του εμφυλίου πολέμου, οπότε υπήρχε άλλωστε το «μείζον», δηλαδή κρίση εξουσίας [...]. Η κρίση νομιμοποίησης συνεχίστηκε αμβλυμένη μεν, αλλά διαρκώς παρούσα, μέχρι τη δικτατορία.²

1. «What Is Censorship?», ACLU, <https://www.aclu.org/other/what-censorship>

2. Αρ. Μάνεσης, «Κρίση νομιμότητας και κρίση νομιμοποίησης», στο *Η σημερινή κρίση του καπιταλισμού*, Αθήνα: Θεμέλιο 1982, σ. 160

Δύσκολα θα διαφωνήσει κανείς ότι για το μεγαλύτερο διάστημα του 20ού αιώνα –και σίγουρα ως το 1974– τα μεγάλα πολιτικά επίδικα στα καθ’ ημάς δεν λύθηκαν με δημοκρατικές συναινέσεις, αλλά σε μεγάλο βαθμό με τη βία. Εξ αντικειμένου η μη ύπαρξη συναινέσεων ωθεί το κράτος στην καταστολή, καθώς η νίκη του δεν οφείλεται στην πειθώ αλλά στον καταναγκασμό. Η λογοκρισία έτσι γίνεται εθισμός, μια μανιέρα της εκτελεστικής (κυρίως) εξουσίας και δευτερευόντως της δικαστικής.

Η καταστολή δημιουργεί τις προϋποθέσεις της κρίσης νομιμοποίησης, και αυτή με τη σειρά της κρίση νομιμότητας, καθώς δύσκολα τα προηγούμενα αντέχουν σε κράτος δικαίου. Σε τέτοιες συνθήκες η λογοκρισία είναι ο κανόνας, καθώς η επιβολή των αξιών σε ένα «κράτος εθνικόν και ιδεολόγον» σκοντάφτει στη μη νομιμοφροσύνη ενός μεγάλου τμήματος της κοινότητας. Η επιβολή αυτή δημιουργεί, ανατροφοδοτεί και, τέλος, εδραιώνει την ανισότητα ανάμεσα στους πολίτες.

Σε δεύτερο χρόνο λοιπόν η καθαυτή πράξη της επιβολής των αξιών αποτελεί εδραίωση της ανισότητας. Υπό την παραπάνω έννοια, η λογοκρισία δεν είναι απλώς μια τεχνική υπεκφυγής ή καταστολής, αλλά και μια τεχνική διοίκησης, διαχείρισης της ανισότητας εκ μέρους των ισχυρών. Η λογοκρισία δεν είναι μόνο το συμβάν, αλλά η μεσοπρόθεσμη διαχείρισή του από τον λογοκριτή και τον λογοκριμένο. Η διαχείριση της λογοκρισίας είναι μακροπρόθεσμα πιο σημαντική από τη «στιγμή του κόφτη», διότι είναι αυτή που αναμετριέται με τις αντιστάσεις, τα δικαιώματα και τη δυνατότητα αυτοκαθορισμού του πολιτικού σώματος, δηλαδή με την ίδια τη δημοκρατία. Αν χτιστούν συναινέσεις, η λογοκρισία γίνεται θεμιτή και μακροπρόθεσμα παύει να είναι το απλό «απαγορεύεται». Εφεξής υποδεικνύει κατευθύνσεις.

Αν όμως δεν χτιστούν συναινέσεις, τότε υπάρχει πρόβλημα. Η σε δεύτερο στάδιο διαχείριση της λογοκρισίας θα κρίνει τελικώς την εδραίωσή της ή όχι. Με δυο λόγια, η λογοκρισία δεν είναι τόσο αυτό που φαίνεται, όσο αυτό που μένει. Για να μείνει όμως το χνάρι, πρέπει να υπάρξει το συμβάν. Σε αυτή την προοπτική, το *Λεξικό* ξεκινά με τα ιστορικά χνάρια της λογοκρισίας ως τη μεταπολίτευση (Πρώτο Μέρος), συνεχίζει με τις θεματικές επίμονης αιχμής της (Δεύτερο Μέρος) και, τέλος, με τα λογοκριτικά συμβάντα στη δημοκρατία (Τρίτο Μέρος).

Η λογοκρισία στη δημοκρατία

Νοείται λογοκρισία σε μια εδραιωμένη δημοκρατία, και ποια είναι η θέση της; Ποιες είναι οι κρίσιμες διαφορές μεταξύ της λογοκρισίας παλαιότερα και σήμερα; Ποιες είναι οι μορφές της, πώς ταξινομούνται και πώς περιοδολογού-

νται; Ποια είναι τα όρια ανάμεσα στη λογοκρισία και την κριτική; Πόσο η «κρίση» οξύνει τον λογοκριτικό πειρασμό των κρατούντων; Αυτά υπήρξαν τα κρίσιμα επίδικα, ψηφίδες στη διαμόρφωση ενός γνωστικού αντικειμένου που βρίσκεται στα αρχικά στάδια της ερευνητικής του μορφοποίησης.

Αν σε ευρωπαϊκό επίπεδο η σύγκρουση μεταξύ των αντίπαλων στρατοπέδων του Ψυχρού Πολέμου κατέληξε στην «αρχαιολογική έκρηξη» που ακολούθησε το 1989 και οδήγησε στην τεράστια αύξηση στις σχετικές με τη λογοκρισία δημοσιεύσεις, στην Ελλάδα της ίδιας χρονιάς το αντίστοιχο πολύτιμο ιστορικό υλικό καταστράφηκε πανηγυρικά στο όνομα μιας υποτιθέμενης συμφιλίωσης με το παρελθόν, με την καύση των φακέλων πολιτικών φρονιμάτων των πολιτών, ώστε «να κλείσουν οι πληγές του εμφυλίου πολέμου». Μετρώντας ήδη μια δεκαπενταετία από την αποκατάσταση της δημοκρατίας, πολλοί ήταν αυτοί που πίστευαν πως η λογοκρισία ήταν πια παρελθόν για τη χώρα. Φυσικά η λογοκρισία σήμερα δεν έχει σχέση ως φαινόμενο με αυτό που η χώρα βίωσε ως το 1974, και θα ήταν μείζον λάθος να αγνοήσουμε την τομή της μεταπολίτευσης. Ταυτόχρονα όμως αυτή η τομή δεν πρέπει να μας κάνει να απωθούμε τις συνέχειες της ιστορίας. Μια πολύ πιθανή απάντηση πάντως στο ερώτημα γιατί το θέμα «λογοκρισία» στην Ελλάδα δεν έχει αποτελέσει αυτοτελές αντικείμενο διεπιστημονικής έρευνας και γιατί τόσο το ιστορικό βάθος όσο και η κοινωνική διεύθυνση των φαινομένων λογοκρισίας δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί ίσως να βρίσκεται στην εδραιωμένη πεποίθηση στον δημόσιο λόγο της χώρας πως «η λογοκρισία σταμάτησε με τη Χούντα». Κατ' αυτή την αφήγηση, «μεταπολίτευση» και «λογοκρισία» αλληλοαποκλείονται. Ωστόσο, όπως μαρτυρούν τα κείμενα και λήμματα αυτού του τόμου, τα πράγματα είναι ασφαλώς πιο σύνθετα: Η λογοκρισία στη μεταπολιτευτική Ελλάδα μετατράπηκε σταδιακά σε εξαίρεση, παρέμεινε όμως ικανή να δίνει κατά καιρούς νέες πνοές στον πάλαι ποτέ κανόνα του κράτους.

Για τον λόγο αυτό η λογοκρισία στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης έχει μελετηθεί μεν, αλλά αποσπασματικά και εν θερμώ: Συνήθως ο δημόσιος λόγος εστιάζει σε αυτήν μετά από κάποιο λογοκριτικό περιστατικό, και κατόπιν επανέρχεται με την ευκαιρία ενός νέου περιστατικού. Είναι λιγοστές οι προσπάθειες μιας συστηματικής καταγραφής και αξιολόγησης του φαινομένου σε πιο μακρές ιστορικές διάρκειες, τόσο στο επίπεδο της θεωρίας και της ανάλυσης, όσο και στο επίπεδο του βιώματος και της πράξης. Συμβολές στο αντικείμενο έχουν κατά κύριο λόγο γίνει σε πρακτικά συνεδρίων και συλλογές δοκιμίων,³ σε μελέτες περιπτώσεων που εστιάζουν σε συγκεκριμέ-

3. Βλ. π.χ. Γ. Ζιώγας, Λ. Καραμπίνης, Γ. Σταυρακάκης και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Όψεις λογοκρισίας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Νεφέλη 2008· Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Ο Θεός δεν έ-*

να περιστατικά, όπως η υπόθεση Γκράνιν στη λογοτεχνία⁴ ή τα απαγορευμένα σχολικά βιβλία,⁵ και σε κριτικά δοκίμια που επικεντρώνονται κυρίως σε σύντομες ιστορικές περιόδους, όπως οι δικτατορίες του Μεταξά και των συνταγματαρχών.⁶ Η λογοκρισία συγκεκριμένων μορφών τέχνης και μέσων έχει μελετηθεί κατά καιρούς,⁷ αλλά οι συγκρίσεις μεταξύ της κατασταλτικής διαχείρισής τους σε διαφορετικές χρονικές περιόδους είναι σπάνιες.

Σε προηγούμενο εγχείρημά μας, τον συλλογικό τόμο *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*,⁸ επιχειρήσαμε να αναδείξουμε για πρώτη φορά την ιστορία της λογοκρισίας στην Ελλάδα σε μια αυτοτελή, ενιαία αφήγηση. Στην αφήγηση αυτή, γράφαμε τότε, «συνενώνονται ως κρίκοι λογοκριτικά περιστατικά τα οποία –στην ιστορική τους μοναδικότητα– εμφανίζονται ως μεμονωμένα. Κι όμως δεν είναι. Πρόκειται για μια ενιαία αφήγηση με συνέχειες και τομές. Συνέχειες κατά το ότι η θεματική της λογοκρισίας αντέχει στον χρόνο, και τομές κατά το ότι το περιεχόμενο και η μορφή της αλλάζει ανάλογα με το πολιτειακό πλαίσιο και τον ιστορικό χρόνο».⁹ Ο τόμος, όπως και κάθε αντίστοιχο εγχείρημα, δεν κατέγραψε εξαντλητικά το φαινόμενο, αλλά αντανακλά τη διαθέσιμη επιστημονική έρευνα πάνω σε αυτό. Για τον λόγο αυτό και απουσίαζαν αναλύσεις ορισμένων εμβληματικών περιστατικών ή υποεκπροσωπούσαν πεδία που αδιαμφισβήτητα έχουν υποστεί σημαντική λογοκρισία, όπως π.χ. η μουσική. Αυτό το κενό έρχεται, ευελπιστούμε, να καλύψει, στον βαθμό του δυνατού, το παρόν *Λεξικό*, κι αυτό το κενό υπήρξε ταυτόχρονα και το έναυσμα για τη δημιουργία του.

χει ανάγκη εισαγγελία: *Εκκλησία, βλασφημία και Χρυσή Αυγή*, Αθήνα: Νεφέλη – Ελληνική Ένωση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα 2013.

4. Α. Ιωαννίδου, *Υπόθεση Γκράνιν: Η λογοτεχνική κριτική στο εδώλιο*, Αθήνα: Καστανιώτης 2008.

5. Χ. Αθανασιάδης, *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2015.

6. Βλ. π.χ. για τον Τύπο R. McDonald, *Pillar & Tinderbox: The Greek Press under Dictatorship*, New York: Scribner 1983· για το θέατρο Δ. Καγγελάρη, *Ελληνική σκηνή και θέατρο της ιστορίας, 1936-1944: Οι θεσμοί και οι μορφές*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2003· Δ. Παπανικολάου, «“Κάνοντας κάτι παράδοξες κινήσεις”: Ο πολιτισμός στα χρόνια της δικτατορίας», στο Β. Καραμανωλάκης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, Αθήνα: ΔΟΛ 2010, σ. 175-196.

7. Κ. Van Dyck, *Η Κασσάνδρα και οι λογοκριτές στην ελληνική ποίηση 1967-1990*, μτφρ. Παλμύρα Ισμουρίδου, Αθήνα: Άγρα 2002· Κ. Γεωργακάκη, *Βίος και πολιτεία μας γηραιάς νυγίας στην Επταετία: Επιθεώρηση και δικτατορία*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη 2015.

8. Π. Πετσίνη και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η λογοκρισία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ – Παράρτημα Ελλάδας 2016 (διατίθεται και στο <https://rosalux.gr/sites/default/files/publications/logokrisies.pdf>).

9. Ό.π.

Το σκεπτικό και η δομή του εγχειρήματος

Στη μορφή των θεματικών λεξικών, το ανά χείρας *Λεξικό* αποτελεί συνέχεια αυτής της προσπάθειας να χαρτογραφηθεί το φαινόμενο μέσα από την καταγραφή εμβληματικών περιπτώσεων, αλλά και την κριτική ανάλυση βασικών εννοιών που σχετίζονται με αυτό. Εστιάζει στην περίοδο της μεταπολίτευσης, αντιπαραθέτοντας και συνδέοντας την παρουσία λογοκριτικών πρακτικών στη δημοκρατία με την αντίστοιχη ανάπτυξη σε περιόδους δικτατορίας και «καχεκτικής» δημοκρατίας.

Γι' αυτό τον λόγο χωρίζεται σε τρία μέρη: Το πρώτο καλύπτει το ιστορικό βάθος της λογοκρισίας στην Ελλάδα – την περίοδο έως το 1974, όχι βέβαια υπό τη μορφή παρουσίασης των συμβάντων, καθώς αυτά υπήρξαν αναρίθμητα. Στόχος του είναι η ιστορική πλαισίωση αυτού που συμβαίνει σήμερα, μέσα από μια ιστορική αναδρομή στη λογοκρισία ως τη μεταπολίτευση. Η λογοκρισία στην Ελλάδα σε όλες τις εκδοχές της, από το τέλος της Κατοχής ως το τέλος της Επταετίας, είναι διαφορετικό φαινόμενο από τη λογοκρισία επί δημοκρατίας. Εν συντομία θα λέγαμε πως ως τότε η λογοκρισία είναι ο κανόνας και δεν παρατηρούνται απλώς κρούσματα λογοκρισίας, αλλά πολιτειακά ενδεδυμένες πρακτικές έναντι όλων των μορφών έκφρασης. Το Πρώτο Μέρος παρουσιάζει το ιστορικό υπόβαθρο της λογοκρισίας και είναι διαρθρωμένο υπό τη μορφή μιας ιστορικής ανασκόπησης μέσω ιστορικών περιοδολογήσεων, συγκριτικής πλαισίωσης και τεκμηρίωσης. Σε ξεχωριστές μελέτες, τεκμηριώνεται η λογοκρισία στον Τύπο, τις εικαστικές τέχνες, τη μουσική, τη λογοτεχνία, το θέατρο και τον κινηματογράφο.

Το Δεύτερο Μέρος παρουσιάζει τις θεματικές αιχμές της λογοκρισίας προχωρώντας και στην περίοδο της μεταπολίτευσης. Αναλύει τις έννοιες, τις συνήθειες «περιοχές λογοκρισίας» στις οποίες συστηματικά εντοπίζονται λογοκριτικά φαινόμενα, όπως η βλασφημία, τα «εθνικά» θέματα, το άσεμνο, η πορνογραφία και εσχάτως ο περιορισμός του μισαλλόδοξου λόγου. Εστιάζοντας στην περίοδο από τη μεταπολίτευση μέχρι τις μέρες μας, αποτελεί ουσιαστικά μια εισαγωγή αλλά και μια συνολική θεώρηση των περιστατικών που καταγράφονται στο τελευταίο μέρος.

Στο Τρίτο Μέρος, που είναι δομημένο με τη μορφή λημμάτων, παρουσιάζονται διεξοδικά επιλεγμένα λογοκριτικά περιστατικά που εμφανίστηκαν μετά το 1974. Τα λήμματα είναι ταξινομημένα με αλφαβητική σειρά, με πλήρη διασταύρωση (cross-referencing), το καθένα με σαφές περίγραμμα των κύριων ιδεών και θεωριών που αναλύει και με τις βασικές πληροφορίες για τα γεγονότα που περιγράφει, και ακολουθούμενο από σύντομη, ενδει-

OTE 216571 ΑΤΗ

41161/8 ΤΗΣ

ΤΗΛΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ Α.Ε.
ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ

Γραφείον Καταγωγής	Αριθμός	Λέξεις	Ημερομηνία	Ώρα	Ενδείξεις Μεταβιβάσεως
3425 ΑΘΗΝΑ	105/113494	20	15	1714	
ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ ΚΑΛΟΚΥΡΗΝ					Αγοράζετε και έσείς, όπως σε κάθε χώρα, τα προϊόντα του τόπου σας.
ΠΡΑΣΑΚΑΚΗ 14 ΘΕΣΣΟΝΙΚΗ					
ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΘΩ ΜΕ ΜΕΓΑΛΗΝ ΣΥΜΠΑΘΕΙΑΝ ΔΙΚΗΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΤΡΑΜ					
ΕΥΧΟΜΕΝΟΣ ΘΕΡΜΩΣ ΠΛΗΡΗ ΑΘΡΟΣΙΝ-ΜΕ ΑΓΑΠΗ ΑΝΔΡΕΑΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ--					

Κ. Α. 963.26.70 - 6/71 - ΒΛ. 80.000

3425 113494 14 --

Τηλεγράφημα του Ανδρέα Εμπειρικού στον Δημήτρη Καλοκύρη την περίοδο της δίκης του «Τραμ», 1973 (αρχείο: Δ. Καλοκύρη).

κτική βιβλιογραφία και πηγές. Σε αρκετά από αυτά επιχειρείται συσχέτισμός με παλαιότερες περιπτώσεις λογοκρισίας που δεν εμπίπτουν στο υπό εξέταση χρονικό πλαίσιο αλλά σχετίζονται, είτε γιατί αφορούν τον ίδιο δημιουργό είτε αντίστοιχη περίπτωση. Φυσικά εδώ δεν εξαντλούνται τα περιστατικά – ήταν αρχαιακά αδύνατο. Αυτό που προσπαθήσαμε ήταν να επιλέξουμε περιστατικά λιγότερο ή περισσότερο γνωστά, που έχουν εμβληματικό χαρακτήρα για την κατανόηση του τι λέγεται και τι δεν (πρέπει να) λέγεται στην Ελλάδα.

Το χρονικό πλαίσιο που καλύπτει το Λεξικό αντανακλά τις μείζονες αλλαγές του σύγχρονου πολιτισμικού και πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα. Ενθαρρύνει έτσι συγκριτικές προσεγγίσεις που μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε συνέχειες, ασυνέχειες και μεταβάσεις στις πράξεις και στους στόχους της λογοκρισίας, καθώς και στις λογοκριτικές πρακτικές, και να προσδιορίσουμε τις αλλαγές στην ίδια την έννοια της «λογοκρισίας» και στη δημόσια πρόσληψή της.

Στο σύνολό του το υλικό καλύπτει ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, από τον αντικομμουνισμό μέχρι τη βλασφημία και από τον Θίασο του Θόδωρου Αγγελόπουλου μέχρι την καταδίκη του «Γέροντα Παστίτσιου» πολλά χρόνια

αργότερα. Αποτελεί έτσι ένα μωσαϊκό που φιλοδοξεί να παράσχει στον αναγνώστη υλικό για να γνωρίσει, να αξιολογήσει, να ξαναδεί και να αποτιμήσει ένα φαινόμενο με παγκόσμια και διαχρονική διάσταση.

Το *Λεξικό* απευθύνεται σ' ένα ευρύτατο κοινό· σε όλους όσοι ενδιαφέρονται για τη διασαφήνιση των εννοιών που συνδέονται με τις λογοκριτικές πρακτικές. Στους εκπαιδευτικούς, μαθητές, φοιτητές και μελετητές των πολιτικών, κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, αλλά και σε όσους επιθυμούν να εξερευνήσουν τις ιδέες και το υπόβαθρο όσων διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του κοινωνικού και πολιτικού σχηματισμού σε σχέση με την ελευθερία της έκφρασης. Σε όλους όσοι, τέλος, επιθυμούν να μάθουν την ιστορία από ανθρώπους που την έζησαν. Δεν φιλοδοξεί να αποτελέσει μια πλήρη και οριστική αποτίμηση του φαινομένου της λογοκρισίας στην Ελλάδα, αλλά να είναι ένα έργο αναφοράς, εργαλείο για μελλοντικούς ερευνητές και ερευνητικές ομάδες που αναζητούν τεκμήρια, πειστήρια και πρωτότυπες αναλύσεις σχετικές με το ζήτημα σε όλες τις πιθανές εκδοχές με τις οποίες έχει εμφανιστεί και συνεχίζει να εμφανίζεται στην ελληνική κοινωνία.

Αυτό που καταλάβαμε για τα καλά, επιμελούμενοι το συλλογικό αυτό εγχείρημα, είναι πως η λογοκρισία συνιστά την επιτομή της παραβίασης του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση όχι ως ατύχημα, αλλά ως σύμπτωμα σχέσεων εξουσίας. Ασχολούμενοι με τη λογοκρισία εξ αντικειμένου, αναγκαζόμαστε να εμβαθύνουμε στον σκληρό πυρήνα αυτών των σχέσεων τόσο στο ιστορικό τους βάθος, όσο και στην πολιτική τους διεύθυνση. Ουσιαστικά με αυτό καταπιάνεται το ανά χείρας *Λεξικό*.

Ευγνωμονούμε τους συγγραφείς για τη συνδρομή τους στο εγχείρημα. Ευχαριστούμε θερμά τον Γιάννη Ψυχοπαίδη για το εικαστικό του εξωφύλλου, και τις εκδόσεις Καστανιώτη για τη συνεργασία. Περισσότερο να πούμε αυτό που είθισται για τις ατέλειες: Μας βαρραίνουν αποκλειστικά.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΠΕΤΣΙΝΗ και ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ
Αθήνα, Φεβρουάριος 2018